

ԿՈՄԻՏԱՄՆ ԻՐ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԵԼԻՈՒՄ

ԵՎԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյան անվան գրականության ինստիտուտ

Կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, երաժիշտ-բանահավաք, մանկավարժ, հայ կոմպոզիտորական դպրոցի հիմնադիր Սողոմոն Սողոմոնյանը՝ Կոմիտասը, ազգային խորհրդանիշներից է, որի ճակատագիրը գրեթե նույնական է ընկալվում հայոց ճակատագրին: Բազմաթիվ են նրան նվիրված ուսումնասիրությունները, սակայն առեղծվածային իր կերպարով Կոմիտասը շարունակում է մնալ հայ և օտարազգի հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում:

Սույն հոդվածում ամփոփ վերլուծությամբ ներկայացվում են Կոմիտասի նամակների աշխարհայացքային ու հոգեբանական որոշակի տիրույթներ, դրանցում խտացված խորքային փիլիսոփայությունը, որտեղ վարդապետը բացահայտվում է իբրև իր միջավայրի ու երկրի զավակ, իբրև համաշխարհային ճանաչման հասած բացառիկ երաժիշտ և անհատականություն՝ իր մարդկային բարձրակիրը նկարագրով, ներաշխարհի մակընթացություններով, դրամատիկ ապրումներով: Հոդվածի նպատակն է՝ ա. Կոմիտասի բազմաշերտ նամակների ուսումնասիրությունը դիտարկել որպես անհատականության աշխարհայացքի ու ներաշխարհի բացահայտման բացառիկ գործիք, բ. մեր օրերի գեղարվեստական գիտակցության տեսանկյունից իմաստավորել նամակների հանգուցային հաղորդագրությունները, գ. բացահայտել միջմշակութային հաղորդակցության գործընթացը Կոմիտասի նամակների օրինակով՝ վեր հանելով դրանցում առկա ազգային ու համամարդկային գաղափարները:

Հետազոտության խնդիրներն են՝ ա. ուսումնասիրել և մեկնաբանել Կոմիտասի նամակներում համամարդկային և ազգային գաղափարների համընկնումների ծածկագրված նշանային տարածությունները, բ. քննել հայ մշակույթի, երաժշտարվես-

* **Եվա Մնացականյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի Թումանյանագիտության խմբի ղեկավար, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի մայրենիի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի պրոֆեսոր

Ева Мнацаканян – доктор филологических наук, руководитель Туманяноведческой группы института литературы им. М. Абегиана НАН РА, проф. кафедры родного языка и методов его преподавания Армянского государственного педагогического университета имени Х. Абовяна

Yeva Mnatsakanyan – Doctor of Philological Sciences, The Head of the Tumanyan Studies Group of the Institute of Literature after. M. Abeghyan of the NAS of the RA, Associate Professor of the Department of Native Language and Methods of its Teaching of the Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan

Էլ. փոստ՝ MnacakanyanEva@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-0508-4050>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 29.09.2025

Գրախոսվել է՝ 06.10.2025

Հաստատվել է՝ 06.11.2025

© The Author(s) 2025

տի ինքնության ֆենոմենը համաշխարհային մշակութաբանության դաշտում: Նյութի քննությունն իրականացվել է պատմահամեմատական, նկարագրական և վերլուծական մեթոդներով:

Նամակների էջերում Կոմիտասի առեղծվածը մինչև վերջ չի բացահայտվում, սակայն բանաձևվում է մի ճշմարտություն. Կոմիտասը մաքրեց, նոտագրեց, ստեղծեց մեր երգի վսեմ հայրենիքը, որն իր անթերի ու պայծառ գոյությամբ անպայմանորեն մաս է կազմում հայոց պատմության մշտագո փիլիսոփայության:

Բանալի բառեր – Կոմիտաս, նամականի, հոգեբանության ու մտածողության բացահայտում, հույզերի խտացված տիրույթ, վավերագիր, աստվածատուր հանճար, համաշխարհային ճանաչում, հայ երգի կենդանի հանրագիտարան

Ներածություն

Նամակագրությունը՝ իբրև ակնարկային գրականության ժանրատեսակ, առանձնանում է խորքային, անկեղծ ու մտերմիկ բնույթով, որն անձնակա-նության շրջանակում մարդկային հույզերի, հոգեբանության ու մտածողու-թյան բացահայտման բացառիկ միջոց է: Անվերապահորեն կարելի է ասել, որ իր հոգեբանական, փիլիսոփայական, իմացաբանական տարողությամբ հայ և համաշխարհային նամակագրության պատմության մեջ բացառիկ տեղ են գրավում Կոմիտաս վարդապետի նամակները, որոնք նրա գրական ժառան-գության անփոխարինելի մասն են կազմում:

Վավերական փաստ է, որ դեռևս Կոմիտասի կենդանության օրոք ժողովր-դի հավաքական գիտակցությունը լիովին հասու էր նրա՝ ի վերուստ սահ-մանված առաքելության խորհրդին: Իր գործունեության ողջ ընթացքում բա-ցառիկ ծանր մաքառման ճանապարհով վարդապետը ձգտում էր բացահայ-տել հայի տեսակի, էթնոգենետիկ ինքնության եզակիությունը և նրա վկա-յագրման մեջ հասնել կատարելության: Ազգային ինքնության ճանաչողու-թյան ու հայապահպանության այս նպատակադիր ծրագրի ընթացքը առավե-լապես երևում է նրա նամակներում, որոնք պատմականորեն ստույգ, միա-ժամանակ խիստ անձնավորված վավերագրեր են:

Նրբագգաց ու տպավորվող, ծայրաստիճան ազնիվ ու ուղղամիտ՝ սրբա-լույս վարդապետը սուր զգացողությամբ էր վերապրում կենսական ամենա-սովորական դիպվածներն անգամ, որոնք հաճախ, զուտ անհատական զգա-ցումի, մասնավոր ապրումի նշանակությունից բեկվել-անջատվելով, իմացա-բանական լուրջ կշիռ են ձեռք բերում՝ մեկնաբանելով ժամանակը լույսի ու ստվերի ծայրաբևեռներում: Կոմիտասի նամակների ենթաշերտերում բացա-հայտվում են ոչ միայն Կոմիտաս - նամակի հասցեատեր անձնային փոխհա-րաբերությունները, այլև ժամանակի սոցիալ-հոգեբանական, հասարակա-կան, քաղաքական ու մշակութային շարժընթացների ողջ գունապնակը, գա-ղափարները, որոնք ուղղություն են տալիս նրա գործունեությանը: Նամակ-ների էջերում կենդանագրվում է հասարակության հոգեկերտվածքի ու բարո-

յական նկարագրի ճշգրիտ պատկերը: Կոմիտասի անձնական ապրումների, գրի մատյանը վերափոխվում է ճշմարիտ ու արժեքավոր վկայագրության:

Նամակը՝ Կոմիտասի հոգեբանության խտացված տիրույթ

Կոմիտասը նամակագրական կապ է ունեցել ժամանակի նշանավոր շատ մարդկանց, մի շարք մտավորականների ու հոգևորականների հետ: Նամակների տողերում, ինչպես արտասովոր մի հայելիում, արտացոլվում են հանճարեղ երգահանի, լայնահայաց ու ազնվագարմ մտավորականի կյանքի երբեմն անսահման գեղեցիկ, հաճախ՝ խիստ հակասական պահերն ու դրվագները: Դրանք պերճախոս վկայություններն են թե՛ վարդապետի մարդկային լուսավոր նկարագրի, թե՛ ստեղծագործող հանճարի գեղագիտական, քաղաքական հայացքների:

Նամակների էջերում Կոմիտասը թողնում է պատահիկներ իր հոգուց ու սրտից՝ ակնկալելով ջերմություն հարազատ ու մտերիմ մարդկանցից: Նամակագիրը ծայրահեղ անկեղծ է երկու տարածության մեջ՝ նախ՝ ինքն իր հետ, ապա՝ նամակի հասցեատիրոջ նկատմամբ:

Նամակների էջերում քնարական նուրբ ապրումներով, բացառիկ անկեղծությամբ նրբակիրթ մտավորականը ներկայանում է իր բազմափեղկված մտածողությամբ. յուրաքանչյուր փերթում ընթերցողը որսում, վերապրում է հոգեբանական զգայությունների նորանոր երանգներ, փիլիսոփայական հետաքրքիր խորհրդածություններ: Դրանք մերթ մոռալ ու տխուր են, հուսահատ ու հոռետեսական, մերթ ուրախ ու հաղթական, սրամիտ ու կարեկից: Տասնյակ նամակներում նա վերլուծության է ենթարկում ժամանակը, իր ապրումներն ու հոգեկան վիճակը: Աշխարհիմացության նրա ներքին զգացողությունը նամակների բազմամուղ հոսքերում ձևավորում է հոգեբանության ու մտածողության խտացված տիրույթներ, որոնցում Կոմիտասը բացահայտվում է որպես

ա) ժամանակի միջավայրի ու երկրի զավակ, խոնարհ վարդապետ՝ դառնալով հայոց ֆիզիկական ու հոգևոր ճակատագրի կրողը,

բ) բացառիկ երաժիշտ, որն ահռելի ջանքերի ու աշխատասիրության, աստվածատուր հանճարի շնորհիվ հասնում է համաշխարհային ճանաչման ու ինքնաբավ կանգնում այլ ազգերի կողքին՝ օտար ափերում կերտելով հայ ժողովրդի հոգևոր հանճարի անձեռակերտ պատմությունը,

գ) անհատականություն՝ մարդկային բարձրակիրթ ներաշխարհով, հոգեբանական ազնվագարմ նկարագրով, իր ծագումնաբանության գիտակցությամբ, շատ հաճախ՝ հոգու մակընթացություններով, միտքը պաշարող անկումային տրամադրությամբ, օտարումի դրամատիկ ապրումներով:

Ինքնաբացահայտման այս ճանապարհին երևում է բացառիկ բարձր ու նրբազգաց մի անհատականություն, որն ապրում ու կրում է իր ժողովրդի պատմական ճակատագրի բոլոր հարվածները՝ նրան համակած ողբերգությո-

յան ու կործանումի դրամատիկ սարսափի մեջ անելով հնարավորն ու անհնարինը՝ կենդանի պահելու հայոց կենսատու երակը:

Մշակույթը, կրթությունը, արվեստը, որ միշտ եղել են ազգի ինքնացման բացարձակ հիմունքը, վերածվում են գոյաբանական սուբստանցի, որով կայունանում է ազգային կյանքի ներդաշնակությունը, իմաստավորվում նրա գոյությունը համաշխարհային պատմության ընթացքներում: Դրանք առավել կարևոր են փոքր ժողովուրդների ազգային նկարագրի, ինքնության պահպանման, բազմակողմանի զարգացման համար:

Ցանկացած արվեստի բուն էությունը ազգային կյանքն է, գլխավոր հերոսը՝ հայրենիքը՝ բազմաբովանդակ դրսևորումներով: Այս անբեկանելի համոզումն ուներ Կոմիտասը: Նրա համար հոգևոր հայրենաստեղծումի ու հայրենափրկության ռահվիրան Աբովյանն էր, որի սերն առ հայրենիք, զգացմունքների ու նվիրաբերումի անկեղծությունը ցոլանում էր հոգու ու մարմնի բոլոր բջիջներում, արձանագրվում գրի բոլոր պարունակներում: Իր հոգևոր ուսուցչի՝ Ն. Աբովյանի պես Կոմիտասն էլ ուներ մի բարձրագույն նպատակ. «Աշխատիլ, տքնիլ, պայքարիլ՝ միայն եւ միայն ժողովուրդիս եւ մարդկութեան համար...»¹: Աբովյանը խորհրդանիշ էր, սրբազան հանձար, որի մշտական ներկայությունը անընդհատ հիշեցնում էր Կոմիտասին ի վերուստ իրեն տրված առաքելությունը՝ «յաւեստ մնալ հայ ժողովրդի ճշմարիտ զաւակ»²: Կոմիտասը հենց այս սուր զգացողությամբ առաջադրում է խնդիրներ, որոնց փիլիսոփայական հանրագումարը հայոց ազգային, հոգևոր երգ-երաժշտության նախակերտ երակի հայտնաբերումն էր, երաժշտական մշակույթի բարձրագույն որակի ստեղծումը, հայոց ազգային ու գենետիկ ինքնության վկայումը:

Ազգային երաժշտությունն իբրև հայ ժողովրդի ինքնություն մտածողության կենսական զարկերակ

Կոմիտասը հատկապես ժողովրդական երգերում էր տեսնում հայ հանձարի սրբազան գեղեցկությունը, ազգի բնատուր հանձարը³ և բացառիկ բծախնդրությամբ էր մոտենում յուրաքանչյուր երգի, երաժշտական պատառիկի մշակմանը. դա նրա ստեղծագործական տարերքի աստվածատուր ու անիմանալի խորհուրդն էր մշտապես: Բոլոր գրվածքները, ըստ նրա, պետք է անցնեին ոչ թե անհատական, այլ ազգային-պատմական նշանային իրողությունների, ազգային դարավոր արժեքների առանձնահատուկ նկարագրի չափման գործընթացով: «Իւրաքանչիւր ազգի երաժշտութիւնը բոլորում է իր

¹ Կոմիտաս վարդապետ (1869-1935), Եր., Սարգիս Խաչենց. Փրինթինֆո, 2009, էջ 17:

² Նույն տեղում:

³ «Ժողովրդական երաժշտությունը Կոմիտասը համարել է ընդհանուր ազգային կուլտուրայի մի մասը,- գրում է Ի. Յոյանը,- որի մեջ, ինչպես և գրականության ու արվեստի մյուս ձևերում, արտացոլվում են տվյալ ժողովրդի բնորոշ գծերն ու առանձնահատկությունները» («Կոմիտաս», Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 89):

մայրենի լեզուի չորս անբաժան յատկություններից՝ ամանակ, ելեւեջ, հնչյուն եւ ոգի. սոքա են պատկերացնում մտքի եւ զգացմունքի աշխարհները»⁴, - գրում է նա 1910 թ. հունվարի 12-ին Մատթեոս Իզմիրլյանին ուղղված նամակում:

Ազգային երաժշտությունը իբրև կենսական զարկերակ զգացող վարդապետը մաքրամաքուր երաժշտության պահանջ էր դնում ոչ միայն ժողովրդական, այլև հոգևոր երգերի հարցում: Պատարագի ժամանակ մատուցվող երգերի օտարամուտ ու խորթ տարրերն ամայացնում ու կործանում են հայ հոգևոր երաժշտությունը: Մի շարք նամակներում լսվում է Կոմիտասի հոգու ճիշը, արտազեղվում են զգացմունքները «տգետ, մոխրացած եղանակների» դեմ, որոնցում բացակայում է մայրենի լեզվի, հոգու, մտքի ներդաշնակ գոյակցությունը: Կոմիտասը մատնանշում է անաղարտ մնացած աղբյուրները՝ շարականներ, հայ շինականի երգեր, որոնցում ապրում են ջերմեռանդ հավատքի նախասկզբնականությունը, նախնիների զգայուն, կենդանի ու վեհ ոգին⁵: Պահանջներն ինքնանպատակ չեն. երաժշտությունը, ըստ նրա, կոչված է «սրբագործելու ազգային սիրտը», «կրթելու ու ազնվացնելու» այն: Վարդապետը Մատթեոս Բ. կաթողիկոսին ուղղված մի շարք նամակներում գործնական առաջարկություններ է անում, հայ հոգևոր երաժշտության զարգացման, մաքրագործման համար մանրակրկիտ ու լուրջ ծրագիր ներկայացնում: «Կոմիտասը, հանդես գալով հայ եկեղեցական երաժշտության ազգային ինքնատիպության գորեղ պաշտպանի դերում, - գրում է կոմիտասագետ Ռ. Աթայանը, - նախ քոյրեղացրեց այդ երաժշտության անարատ կատարման ոճը»⁶:

Իր ամենամտերիմ մարդկանցից մեկին՝ Մ. Բաբայանին,⁷ ուղղված նամակներից մեկում Կոմիտասը բացահայտում է ստեղծագործական ընթացքի հնարավոր ու անխուսափելի թերությունների պատճառներից էականները: Մարդը կորցնում է քննական սթափ հայացքը, երբ երկար ժամանակ զբաղ-

⁴ «Կոմիտաս. Նամակներ», Եր., ԳԱԹ հրատ., 2007, էջ 78:

⁵ Կոմիտասը, ինչպես հիշում է Տիգրան Զիթունին, տարիների երազանք ուներ՝ կազմել հայ երաժշտության ծագման պատմությունը: Հաճախ խոստովանում էր, որ իր մտածմունքի առանցքը հայ երաժշտական խաղերի անհայտ մնացած գաղտնիքը լուծելն ու նրա բանալին գտնելն է և բուն հայ երաժշտական գեղարվեստը ստեղծելը: «Այս ժողովուրդը երգ ունի, - ասում է Կոմիտասը: - Եվ այդ երգին ուժը բոլոր մեծ ազգերու ունեցածեն նույնիսկ գերազանց է, որովհետև կրկի ուղղակի ժողովուրդի սրտեն ու դարերու երակներեն...» («Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում», Եր., Սարգիս Խաչենց. Փրինթինգթոն, 2009, էջ 281):

⁶ Կոմիտաս, Երկերի ժողովածու, հ. 7, Եր., Անահիտ, 1997, էջ 121:

⁷ Հայ դաշնակահարուհի, երգչուհի, երաժշտագետ, մանկավարժ Մարգարիտ Բաբայանը (1874-1968) եղել է Կոմիտասի մտերիմներից: Նրա հետ ծանոթացել է 1895 թվականին, դարձել մերձավոր բարեկամը, 1906 և 1914 թվականներին Փարիզում մասնակցել է նրա համերգներին: Եռանդուն աջակցել է կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողովին: Հավաքել է Կոմիտասի ձեռագրերը, հրատարակել որոշ գործեր, նրա մասին գրել հոդվածաշար: Նրա հետ հանդես է եկել համերգ-դասախոսություններով:

վում է միևնույն բանով. հափշտակության նուրբ քողը թաքցնում է հնարավոր վրիպումները: Սակայն ճշմարիտ արվեստագետին հատուկ բնական մղումը՝ ձգտել ու հասնել կատարելության, ստիպում է նրան ի վերջո հասնել կամ գոնե ձգտել առավելագույն հնարավորին: «Ես կատարեալ չեմ, ինչպես բոլոր մարդիկ,- գրում է Կոմիտասը,- բայց՝ կատարելութեան ձգտող, նոյնիսկ այն դեպքում, երբ ես մերժում <եմ> մեկի կարծիքը. թէեւ մերժում եմ առժամանակ, բայց այդ ինձ մտածել է տալիս, թէ ինչո՞ւ այս կամ այն կտորը դուր չէ եկել մեկին կամ միւսին, եւ ես աշխատում եմ հարցը լուծել»⁸:

Ուշադիր ու սթափ միտքը, ինքնամեծարման մոլուցքի ու հավակնոտության բացակայությունը անընդհատ ստիպում են Կոմիտասին ամեն հնչյունի, ձայնի ու երգի տաղաչափության մեջ փնտրել միայն հայկականը, մաքուրն ու անաղարտը, որտեղ խորապես դրոշմված են «մեր ժողովրդի ամբողջ սիրտն ու հոգին, ներքին ու արտաքին կեանքը»⁹: «Կոմիտաս Վարդապետի առաքելությունը,- գրում է կոմիտասագետ Լ. Սահակյանը,- հայ դարավոր երաժշտական մշակույթի վերածնունդն էր, ազգային կոմպոզիտորական դպրոցի ձևավորումը, հայ ազգային ինքնություն երաժշտական մտածողության ու սկզբունքների վերհանումը, բարձրագույն ուսումնական հաստատության՝ կոնսերվատորիայի ստեղծումը»¹⁰:

Հայ երգը համաշխարհային մշակույթի զարգացման գորավիզ

Գործի բերումով (ուսումնառություն, դասախոսություններ, համերգներ) ժամանակ առ ժամանակ օտար ավերում հանգրվանող վարդապետը շարունակում է իր առաքելությունը՝ հայի, հայության ու հայրենաստեղծության գործը՝ հրնթացս հմայելով ողջ Եվրոպան: Համերգների ու դասախոսությունների մասին պատմող նամակներում երևում է մերթ անհանգիստ, մերթ ինքնաբավ հայ արվեստագետը, որ նվաճել է աշխարհն ու անթաքույց հպարտությամբ կանգնել աշխարհի առաջադեմ ազգերի կողքին: «Ես այժմ երգերի տպագրութեամբ եմ զբաղուած,- գրում է նա 1907 թ. Բեռլինից,- եւ շարունակ նորանոր դիտողութիւններ եմ անում. այնպէս, որ երբ գործը վերջանայ շատ հետաքրքրական է լինելու, թէ ինչպէս, մեր ժողովրդի ամբողջ սիրտն ու հոգին, ներքին ու արտաքին կեանքը խորապէս դրոշմուած է ձայների եւ տաղաչափութեան մէջ»¹¹:

Կոմիտասն իր հանճարի անըստցյուտ ուժով հայտնաբերել էր տիեզերական ամենահաղորդ մի լեզու, ազնիվ ու ինքնություն մի ոճ, որ խորապէս հայկական արմատներ ուներ: Երաժշտագետ, պրոֆեսոր Ռիխարդ Շմիդտը խոս-

⁸ «Կոմիտաս. Նամակներ», 2007, էջ 32:

⁹ Նույն տեղում, էջ 30:

¹⁰ **Սահակյան Լ.**, Դիտարկումներ Կոմիտաս վարդապետ և Հայ առաքելական եկեղեցի առնչությունների շուրջ // Պատմաբանասիրական հանդես, հմ. 3, Եր., 2021, էջ 125:

¹¹ «Կոմիտաս. Նամակներ», էջ 30:

տովանում է դրա նորահայտությունը եվրոպական երաժշտության մեջ: Կ. Կոստանյանին ուղղված նամակում Կոմիտասը գրում է. «...Քանի խորունկն եմ մտնում երաժշտական ծիծաղածին ծովի մեջ, նոյնքան պնդում եմ համոզմունքս, թե՛ մեր է և ժողովրդական է և եկեղեցական անմահն ու վեհ եղանակները, որոնք քոյր եղբայր են շա՛տ վաղուց, ապագայում նո՛յնպես օտարների համար ուսումնասիրության աղբիւր պէտք է դառնայ. որովհետեւ արմատը շատ խոր հնութիւն է տանում հասցնում, մինչեւ Հայի ծագումը, ա՛յնտեղ, նորանից անբաժան, ծլում եւ նորա՛ հետ է մեզ հասնում: Ուսուցչապետս միշտ կրկնում է. Դուք ստեղծել էք երաժշտական ազնիւ եւ ինքնուրոյն ոճ, որ կարմիր գծի պէս ձեր ամբողջ գրութեանքների եւ շարադրութեանց մէջ պայծառ անց է կենում. այդ ոճը ես անուանում եմ Հայականն ոճ, ասում եմ, որովհետեւ մեր երաժշտական ծանօթ աշխարհի համար նորութիւն է»¹²:

Համերգներին, դասախոսություններին զուգահեռ նա հոգ էր տանում իր կազմած տետրակները ֆրանսերեն, գերմաներեն թարգմանելու մասին. պետք էր օտարներին ծանոթացնել, ցույց տալ, որ «որ մենք կենսունակ ենք, լուսոյ որդեգիր ու կարապետ ենք խաւար վայրերում, շինարար ենք...»¹³:

Ազգային պատվախնդրությամբ անընդմեջ հիշեցնում էր յուրայիններին ու օտարներին, որ հայը, չնայած իր դառը ճակատագրին, աննկուն բան ունի իր մեջ, անմար մի հույս դեպի ապագան, դեպի կրթություն ու գիտություն: Ա. Չոպանյանին գրած նամակներում գերիշխող գաղափարն այն էր, որ համաշխարհային ասպարեզ հայը դուրս է գալիս ոչ թե իբրև ողորմություն հայցող մեկը, այլ «իբր մարդկային զարգացման զօրավիզն ազգ»¹⁴:

Որպես ազգային բարձր արժեքների բացառիկ կրող՝ Կոմիտասը մշակութային ու մշակութաբանական ցանկացած խնդրի մոտենում է էթնիկական բարձր արժանապատվությամբ: Հայի հանճարը զինաթափ կարող է անել բոլորին: Եվ անում էր՝ շնորհիվ հանճարեղ երգահանի: Միջազգային երաժշտական ընկերության Բեռլինի մասնաճյուղի քարտուղար և Արքունական համալսարանի երաժշտության պատմության ուսուցչապետ Մաքս Չայֆերտը 1899 թ. հուլիսի 19-ի նամակում խոստովանում է. «Դուք մեզ մոտիկից ծանոթացրիք մեզնից այնքան հեռու գտնվող Ձեր հայրենիքի բարձր զարգացման հասած քաղաքակրթությանը: Մեզ զարմացրիք Ձեր չգերազանցված վարպետությամբ, ինչպես Ձեր կարդացած դասախոսություններով, այնպես էլ Ձեր կատարած երգերով, որոնք երբեք չեն կարող խունանալ Ձեր ունկնդիրների հիշողության մեջ: Ձեր դասախոսություններով ու երգերով Դուք վաստակեցիք ոչ միայն մեր մասնաճյուղի հիացմունքը, այլև Ձեր հայրենիքի քաղաքակրթության արժանի գնահատականը»¹⁵: Ուշագրավ փաստ է. օտարների

¹² «Ամենայն հայոց երգի վեհափառը. Կոմիտաս վարդապետ», Եր., 2019, էջ 99:

¹³ «Կոմիտաս. Նամակներ», էջ 184:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 189:

¹⁵ **Բաղիկյան Խ.**, Կոմիտասը՝ ինչպիսին եղել է, Եր., «Զանգակ» հրատ., 2013, էջ 83-84:

մեծարանքը Կոմիտասն ընդունում և ընկալում է իբրև հայ ժողովրդի հոգևոր հանճարի գնահատման փաստեր. «...քանիցս հրափրուել եմ իրենց մօտ մեծարանքի. բոլորն էլ հիացած են մեր գեղարուեստէն, եւ այն եկեղեցին, ուր կերթամ երգելու, միշտ օտարներով կհետաքրքրին»¹⁶:

Կոմիտասը, անթաքույց հպարտությամբ խոսելով հայի հզորագույն ստեղծագործ մտքի մասին, Մարգարիտ Բաբայանին գրում է. «Մեր մտքի ու սրտի զենքն ա՛յնքան թափանցիկ, ա՛յնքան կենսունակ է, որ օտար մտքերն ու սրտերը ուզե՛ն չուզե՛ն՝ պիտի գերեն. ահա՛ կենդանի է զենքը, որի զինուորն եմ ե՛ւ ես, ե՛ւ դու, ե՛ւ բոլոր նոքա, որոնք իրենց ցեղի ազնիւ միտքն ու սիրտն են հրապարակ հանում և այնտ՛եւ շարժում սառն քաղաքագետի պաղ սիրտը՝ մի փոքր էլ մեր կենսունակ եւ մարդկութեան պիտանի ժողովրդին ու ազգին նայելու, խնայելու եւ նորա մասին մտածելու»¹⁷:

Կոմիտասի՝ նամակներում ուրվագծվող գաղափարները

Կոմիտասի ներաշխարհը, գործունեության հայրենասիրական երակը մշտապես տրոփում էին հայ ժողովրդի ճակատագրով: Նրա անհատականության նկարագրին մշտապես հատուկ է եղել տիեզերական այն թախիծն ու տառապանքը, որ ապրում էր իր ժողովրդին բաժին հասած ծանրագույն ճակատագրի ու օրեցօր ավելի մղձավանջային դարձող ողբերգությունների համար: 1909 թ. ապրիլի 15-ին Ա. Չոպանյանին գրած նամակում վարդապետը, հետահայաց ձայնակցելով մեծ մտածողին, ողբում է. «Տես աչքովդ, թե ինչպես մարդիկ աւերում, կործանում են պատիւ, անուն, եկեղեցի, սրբութիւն, ազգայնութիւն եւ ինչպես գործիք են դառնում չարի ձեռին, եւ ապա մի՛ լցուիր, մի՛ լար, մի՛ ողբա Խորենացու պէս, իր իսկ ողբով. այժմ նոյն պատկերն է մեր շուրջը, եւ նորա ուրուականն է ողբում մեր անբուժելի ցաւերը»¹⁸: Չոպանյանին ուղղված նամակներում ուրվագծվում են Կոմիտասի գաղափարական, ազգային ու քաղաքական ընկալումները:

Շատ են նամակները, որոնցում զարմանալի կանխազգացումով ընդգծվում է ճշմարտությունը, որ գրեթե անհնար է դառնում շրջանցել միջավայրի, կենսական պայմանների ազդեցությունը մարդկային հոգեվիճակի վրա:

Ինքնատիրապետմանն ուղղված նրա ջանքերը երբեմն տեղի են տալիս. մղձավանջային իրականության մեջ օր առ օր խտացող ճնշումներն ու թշնամանքը սկսում են ավելի ու ավելի ճեղքել նրա ներդաշնակ հուզաշխարհը:

Նամակները անմիջականորեն բացում են Կոմիտասի մտածումների ու հույզերի աշխարհը՝ մերթ թախծոտ ու ավեկոծված, մերթ ուրախ, ոգևորությամբ ու հույսով լի: 1906 թ. Մ. Բաբայանին Բեռլինից ուղղված նամակում գերիշխում է անկումային տրամադրությունը՝ հուսահատ ճիգեր՝ ծանր կենսա-

¹⁶ «Կոմիտաս. Նամակներ», էջ 52:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 53:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 176:

պայմաններում ապրելու և գործելու, անտրտունջ ու խոնարհ ծառայություն, փոխարենը՝ մարդկային դառն անտարբերություն... «Սիրտս կտոր-կտոր է լինում, չեմ իմանում ինչպե՞ս հովանամ»¹⁹, - գրում է Կոմիտասը:

Գաղտնիք չէ, որ գրեթե բոլոր ժամանակներում են հանճարեղ գաղափարները բխվել խավարամիտների թշնամանքին: Կոմիտասը բացառություն չէր: Իզուր էր վարդապետը տրտնջում, թե գոնե «մի այնպիսի չար բան արած լինէր, որ անպատուաբեր լինէր» իր կոչմանը: Միջավայրն աղարտողներ «վատահոգի» մարդիկ չարախոսելու և զրպարտելու համար առիթ և պատճառներ չեն փնտրում. չարությունը նրանց էատարբն է, կենսահիյոթը: «Թէեւ ներսս բոլորովին մաքուր եւ ջինջ է,- գրում է Կոմիտասը,- ինչպէս յստակ ու պայծառ վտակ, բայց չար մարդիկ քար են ձգում ու պղտորում»²⁰:

Մեկ այլ նամակում տեսնում ենք մշտապես ստեղծագործական թոփչքի մեջ գտնվող մարդուն, որի սլացքը կասեցվում է այդ ժամանակվա եկեղեցական - կրոնական միջավայրի հեղձուցիչ, պահպանողական մթնոլորտում: 1909 թ. սեպտեմբերի 5-ին Կաթողիկոսին գրած նամակում պարզապես դառնացած գրում է. «Քսան տարի է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան եմ: Մտել եմ այս հաստատութեանը ծառայելու նպատակով: Քսան տարուան ընթացքում շրջապատն ինձ թոյլ չէ տուել այն անելու, ինչ կարող էի, որովհետեւ տեսայ միայն որոգայթ եւ ոչ արդարութիւն: Նեարդերս թուլացել են, այլեւս տոկալու ճար ու հնար չունեմ: Որոնում եմ հանգիստ, չեմ գտնում. ծարաւի եմ ազնիւ աշխատանքի, խանգարում եմ, փափագում եմ հեռու մնալ, խցել ականջներս՝ չլսելու համար, զոցել աչքերս՝ չտեսնելու համար, կապել ոտքերս՝ չզայթակդուելու համար, սանձել զգացումներս՝ չլրդովուելու համար, բայց զի՛ մարդ եմ, չեմ կարողանում: Խիղճս մեռնում է, եռանդս պաղում է, կեանքս մաշում է, եւ միայն վարանանքն է բուն դնում հոգուս ու սրտիս խորքում»²¹: Վարդապետը գիտակցում է. զբաղվելով սիրած գործով, գրի առնելով իր ուսումնասիրությունների պտուղները՝ ավելի մեծ օգուտ կարող է բերել հայ եկեղեցուն²² և գիտությանը:

Հաջորդ պահին, սակայն, սովորական մահկանացուն բնորոշ հոռետեսությունը տեղի է տալիս, նահանջում: Կոմիտասի հանճարեղ անհատականությունը չէր կարող պարփակվել մանրախնդիր իրականության կամ անձնապարար եսականության շրջանակներում. մտքի թոփչքը հատում էր տիեզերական անսահմանությունը, սրտի տրոփյունները՝ մշտապես ձուլվում կախարդական երաժշտության հոգեպարար հնչյուններին:

¹⁹ «Մշակոյթ», թիվ 3-4, Փարիզ, 1935, էջ 155:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 157:

²¹ «Մշակոյթ», նշվ. համարը, էջ 74-75:

²² Եկեղեցի-Կոմիտաս փոխհարաբերությունների մասին տե՛ս **Լ. Սահակյան**, նշվ. աշխ., էջ 121-133:

Իրապես, անմեկնելի է Կոմիտասի հուզաշխարհը: Մ. Բաբայանին ուղղված նամակներում երբեմն երևում էր մանուկ Սողոմոնը՝ մանկական թոթովախոս լեզվով²³: Ի՞նչն էր ստիպում նրան երեխայի հանգույն խոսելու, մանկան նման ասելու այն, ինչ մտածում է: Որ Կոմիտասն իր կյանքում հաճախ էր հանդես բերում մանկան սրամտություն, պարզություն ու մաքրություն, գաղտիք չէ. այդպիսին են հիշում նրան ճեմարանի սաները: «Պաշտելու չափ կսիրեինք մեր Հայր Սուրբը մոտիկ ազգականի նման, - գրում է Մեսրոպը Մարանջանը, - այնքան դուրսահաղորդ էր, մտերիմ և տաք սրտոտ: Մանուկներուս հետ արտասովոր բարեկամություն ուներ: Չէ՞ որ ինքն ալ մանուկ էր հոգվով, պարզունակ, մաքուր բյուրեղ հոգվով և անմիջական... Ջվարթ, կատակախոս, ընկերական, չարաճճի...»²⁴:

Բայց ենթագիտակցության հեռունեքում էր թաքնված երբեմն մանկություն վերադառնալու հոգեբանական մղումը: Ենթագիտակցությամբ էր Կոմիտասն աշխարհին ու մարդկանց նայում պարզ ու մաքուր, անխարդախ, անդերսենյան մանկան աչքերով և տեսնում, բարձրաձայնում շրջապատի ողջ մերկությունը: Տեսնում էր ու գրում մերթ դառնացած, մերթ էլ զվարճալի ոճով: Անդրադառնալով այդօրինակ նամակներին՝ Մ. Բաբայանը գրում է. «Թո՛ղ ընթերցողը դատե, թե ի՞նչ զգայուն, քնքոյշ հոգի ուներ Վարդապետը, որչափ դիրքություն էր կարող էր տանջուիլ եւ ինքն իրեն չարչարել, միւս կողմից ի՞նչ մանկական գուարթություն ուներ իր մէջ եւ մոռացութեան մատնել զինքը տանջող զգացմունքները»²⁵:

Նամակներում, սակայն, որքան էլ բացահայտվում է Կոմիտաս վարդապետի անհատականությունը, հուզաշխարհը, միևնույնն է, դրանց հայելիում ինչ-որ բան մնում է առկախ. կոմիտասյան զարմանահրաշ աշխարհը մինչև վերջ չի մեկնաբանվում՝ մշտապես ստեղծելով սպասման հոգեվիճակ, սպասում, որն այդպես էլ չի հասնում իր հանգրվանին: Կոմիտասը հաճախ է նամակներում գրում, թե այս կամ այն հարցի վերաբերյալ մանրամասներ կհայտնի հանդիպելիս. որոշ հարցերի շուրջ վարդապետը գերադասում է լռել, որոշ դեպքերում էլ նախընտրում է դեմառդեմ հանդիպումն ու գրույցը: Մարդկային հույզերի ողջ ներկայանակը երբեմն թուղթն անգոր է լինում վկայագրել:

Նամակների հայելու մեջ կոմիտասյան կյանքի մակընթացությունները, վերելքներն ու վայրէջքները երևում են մինչև 1915 թվականը:

²³ Կոմիտասի նամակները ուշադրության արժանի են մի քանի տեսանկյունից. Դարձվածքներով, առած-ասացվածքներով հարուստ ու գեղեցիկ լեզուն, ինքնատիպ ոճը ուսումնասիրության լայն ասպարեզ կարող են բացել լեզվաբան ոճագետների համար: Ոչ պակաս ուշագրավ են այն գծանկարները, որոնք հաջորդում են նամակներին:

²⁴ «Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում», էջ 60:

²⁵ «Մշակոյթ», նշվ. համարը, 1935, էջ 156:

Մղձավանջային այս շրջանում ճշացող լռությունն է դառնում տիրապետող. «Բազմակետեր են այստեղ, ամենքին հայտնի տխուր բազմակետեր, որի մեջ հանգչում է հայ երաժշտության մեծ ստեղծագործողի դժբախտ կյանքը»²⁶: Վարդապետի ազնիվ տքնանքը դադարում է. ի տես ողջ աշխարհի մեռնում է ազգը: Հանճարի ներաշխարհը վերածվում է դատարկ անոթի, ոչնչանում է հոգին: Եվ ինչ տարբերություն պատասխանին այն բազմաչարչար հարցի՝ խելագրավե՞լ է նա իրականում, թե՞ ոչ:

Մի բան հաստատ էր ու անքննելի. նրա և աշխարհի միջև ուղեփակոցի պես բարձրացել էր մի պատնեշ, որն այլևս անխորտակելի էր: Վարդապետը յուրաքանչյուր պահի վերապրում է սեփական մարմնի և հոգու հոշոտումը. նրա ներսում երգը լռել էր մեկընդմիշտ²⁷: «Կոմիտասի հոգեկան ցնցումը անձնական ողբերգություններից շատ ավելի խոր, համազգային գոյի և չգոյի ողբերգություն էր»²⁸, - գրում է Յ. Բրուսյանը:

Տասնամյակներ են անցել, Կոմիտաս առեղծվածը մինչև վերջ չի բացահայտվել: Նրա գոհաբերության իսկական ծեսի միջով անցած սրբոց կերպարը մնացել է անմեկնելի. Փարիզի հայոց հովիվ Քիպարյանին ուղղած հարցը՝ «Ասա տեսնեմ, անմա հ է այն գործը, որի համար ես մեռա», բացում, միաժամանակ փակում է բացառիկ հանճարին հասկանալու հնարավորությունը: «Այս մի ճիշ-նախադասությունը, - գրում է Յ. Բրուսյանը, - իր մեջ խտացնում է նրա ողջ կյանքի ու էության և՛ պայծառատեսությունը, և՛ ողբերգությունը... Հանճարի վարքագծի ու ստեղծված իրադրության հարցականը դեռ կմնա ժամանակի և տարածության երկնականմարում կախված»²⁹:

Միանգամայն ճիշտ է բանաստեղծը. «Ժողովուրդն է ստեղծում նրանց՝ ի մի հավաքելով իր ամբողջ ցանուցիի բազմանիստությունը, բայց հենց որ ծնեց՝ ինքը ժողովուրդն էլ լուսավորվում է այդ բազմանիստի ներքին ճառագումից: Այս վերառումով էլ՝ ոչ միայն ժողովուրդն է նրանց ծնում, այլև նրանք են ժողովուրդ վերածնում»³⁰: Պատահական չէ նաև, որ կոմիտասագիտության

²⁶ Բրուսյան Յ., Կոմիտաս, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1969, էջ 78:

²⁷ 1915 թ. ապրիլի 11-ին ձերբակալված 300 մտավորականների շարքում էր նաև Կոմիտասը, որ կարճ ժամանակ անց հրաշքով վերադառնում է: Սակայն... նախկին Կոմիտասը այլևս չկար: Տիգրան Չիթունիսի հիշում է. «Էջմիածնի ու Պոլսո, տունի-դուրսի, համերգներու, հանդեսներու՝ ամենուս գիտցած շէն և Կոմիտասը չկար այլևս: Բան մը խորունկէն փա՛ծ էր անոր մեջ...»:

Կոմիտասի աչքից չէր հեռանում այդ օրերին տեսած ցնցող մի տեսարան. մի առավոտ աքսորի ճանապարհին հազարավոր հալածյալ հայեր արևի շողերի հետ մի մարդու նման ծունկի են գալիս և ձեռքերը երկիւնք կարկառած, արտավալից աչքերով ասում. «Առավոտ լուսո, / Արեգակն արդար, / Առ իս լո՛ւս ծագա»:

«Ու այդ չեղծված պատկերը, օրեօր, համրաբար, կրծեց, փորեց, եղծեց Կոմիտասի բանական տաճարն ու խորանը...» («Կոմիտասը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում», էջ 287-288):

²⁸ Բրուսյան Յ., Կոմիտաս հայոց փարոսը, Եր., Հայաստան հրատ., 2009, էջ 20:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 31:

³⁰ Մնակ Պ., Երկերի ժողովածու, հ. 5, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1974, էջ 137:

մեջ այսպես է բանաձևվում վարդապետի պատմական ու ազգային առաքելությունը. «Կոմիտասն իր մեջ մարմնավորում է հայ երաժշտական կուլտուրայի տարեգրությունը: Նա իր ողջ էությամբ մի կենդանի հանրագիտարան է, որից դեռ շատ սերունդներ են օգտվելու»³¹:

Կոմիտասն ստեղծեց մեր երգի վսեմ հայրենիքը, որն իր անթերի ու պայծառ գոյությամբ ապահովելու է նորանոր սերունդների հավերժական ընթացքը՝ ոգեղեն ու ֆիզիկական:

Անէացա՛ծ, սրբացա՛ծ

Կապրի ոգիդ հմայող՝

Դարձած ելնո՛ղ երգի ձայն-

Եվ հայրենի՛ դարձած հող...³²

Եզրակացություն

– Կոմիտասի նամակները պատմականորեն ստույգ անձնական ապրումների ու բազմատարր զգացմունքների վավերագրեր են, որոնք, հաճախ մասնավոր ապրումի նշանակությունից բեկվել-անջատվելով, իմացաբանական լուրջ կշիռ են ձեռք բերում՝ մեկնելով տարածաժամանակային տիրույթը լուսի ու ստվերի ծայրաբևեռներում:

– Կոմիտասի նամակների գաղափարական ենթաշերտերում բացահայտվում են ոչ միայն Կոմիտաս - նամակի հասցեատեր փոխհարաբերությունները, այլև ժամանակի հասարակական, քաղաքական, մշակութային շարժընթացների ողջ ներկայակերպը: Նամակների էջերում կենդանագրվում է հասարակության հոգեկերտվածքի ու բարոյական նկարագրի ճշգրիտ պատկերը: Վարդապետի անձնական ապրումների, գրի մատյանը վերափոխվում է ճշմարիտ ու արժեքավոր անանձնական վավերագրության:

– Նամակների էջերում Կոմիտասն է՝ բաց ու անկեղծ, բայց և առեղծվածային, մինչև վերջ չբացահայտված իր աշխարհայեցությամբ ու հոգեբանական նրբերանգներով, մտածողության ազնվաշերտ դրսևորումներով, որոնց ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս բանաձևելու անքննելի մի ճշմարտություն. Կոմիտասն ստեղծեց հայ ժողովրդի երգի վսեմ հայրենիքը, որն իր մշտահմա գոյությամբ հաստատուն տեղ է ունենալու ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ:

ЕВА МНАЦАКАНЯН – Комитас в зеркале своих писем. – Композитор, музыковед, музыкант и собиратель устного народного творчества, педагог, основатель армянской композиторской школы Согомон Согомонян - Комитас - является одним из национальных символов, судьба которого воспринимается как судьба армянского народа. Ему

³¹ **Քասաթարյան Ս.**, Կոմիտաս. կյանքը, գործունեությունը, ստեղծագործությունը, Եր., «Հայպետհրատ», 1961, էջ 9:

³² **Չարենց Ե.**, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Եր., «Սովետական գրող» հրատ., 1987, էջ 30:

посвящено множество исследований, однако загадочный образ Комитаса продолжает оставаться в центре внимания армянских и зарубежных исследователей.

В статье кратко проанализированы отдельные мировоззренческие и психологические аспекты писем Комитаса, представлена отраженная в них глубинная философия, где вардапет предстает как сын своей среды и страны, как добившийся мирового признания исключительный музыкант и высокообразованная личность с ее внутренними движениями и драматическими переживаниями.

Целью статьи является: а) рассмотреть многослойные письма Комитаса как исключительный инструмент раскрытия мировоззрения и внутреннего мира личности, б) осмыслить с точки зрения современного художественного сознания представленные в письмах ключевые послания, с) раскрыть процесс межкультурной коммуникации на примере писем Комитаса, выявив заложенные в них национальные и общечеловеческие идеи.

Задачами исследования являются: а) изучить и прокомментировать зашифрованные знаки, касающиеся совпадения общечеловеческих и национальных идей в письмах Комитаса, б) рассмотреть феномен самобытности армянской культуры и музыкального искусства в поле мировой культурологии.

Изучение материала проводилось с использованием сравнительно-исторического, описательного и аналитического методов.

На страницах писем тайна Комитаса полностью не раскрыта, однако можно сформулировать следующую истину: Комитас очистил, переложил на ноты и создал величавую родину нашей песни, безупречное и чистое существование которой, несомненно, является частью армянской истории и философии бытия.

Ключевые слова: *Комитас, собрание писем, раскрытие психологии и мысли, насыщенный мир эмоций, документ, данный свыше дар, мировое признание, живая энциклопедия армянской песни*

YEVA MNATSAKANYAN – Komitas in the Mirror of His Letters. – Composer, musicologist, musician and collector of folklore, teacher, founder of the Armenian composer school Soghomon Soghomonyan, i.e., Komitas, is one of the national symbols, whose fate is perceived as the fate of the Armenian people. Many studies are devoted to him, but the mysterious image of Komitas continues to be in the center of attention of the Armenian and foreign researchers.

The present article briefly analyzes the individual ideological and psychological aspects of Komitas's letters, presents the deep philosophy reflected in them, where the vardapet appears as a son of his environment and country, as an exceptional musician, who has achieved worldwide recognition, and a highly educated personality with his inner movements and dramatic experiences.

The purpose of the article is: a) to examine the multi-layered letters of Komitas as an exceptional tool for revealing the worldview and inner world of a person, b) to comprehend the key messages presented in the letters from the viewpoint of modern artistic consciousness, c) to reveal the process of intercultural communication on the example of Komitas's letters, revealing the national and universal ideas embedded in them.

The objectives of the study are the following: a) to study and comment on the encrypted signs concerning the coincidence of universal and national ideas in the letters of Komitas, b) to examine the phenomenon of the originality of the Armenian culture and musical art in the field of world cultural studies.

The study of the material was conducted with the use of comparative-historical, descriptive and analytical methods.

The pages of the letters do not fully reveal the secret of Komitas, but the following truth can be formulated: Komitas purified, transcribed to musical notes and created the majestic homeland of

our song, whose impeccable and pure existence is undoubtedly a part of the Armenian history and philosophy of being.

Key words: *Komitas, a collection of letters, a revelation of psychology and thought, a rich world of emotions, a document, a gift from above, worldwide recognition, a living encyclopedia of Armenian song*

References

- Amenayn hayoc yergi vehap'arry. Komitas vardapet, Er., Heghinakayin hrat., 2019
 Badikyan Kh., Komitase' inchpisin yeghel e, Er., Zangak hrat., 2013
 Brutyan Ts., Komitas, Er., Hayastan hrat., 1969
 Brutyan Ts., Komitas hayoc p'arose, Er., Hayastan hrat., 2009
 Gasparyan S., Komitas. kyank'ë, gorcut'yunë, steghsagorc'ut'yunë, Er., Haypethrat, 1961
 Komitas, Er., HSSH GA hrat., 1969
 Komitas, Yerkeri zhoghovadzu, h. 7, Er., «Anahit», 1997
 Komitas. Namakner, Er., GAT' hrat., 2007
 Komitas vardapet (1869-1935), Er., «Sargis Khachenc'», 2009
 Komitase zhamanakats'neri husherum yev vkayut'yunnerum, Er., «Sargis Khachenc'», 2009
 «Mshakoyt'», hm. 3-4, Pariz, 1935
 Charenc' E., Yerkeri zhoghovadzu, h. 3, Er., «Sovetakan grogh» hrat., 1987
 Sahakyan L., Ditarkumner Komitas vardapet yev Hay Arak'elakan yekeghets'i arnjut'yunneri shrj, Patmabanasirakan handes, hm. 3, Er., 2021
 Sevak P., Yerkeri zhoghovadzu, h. 5, Er., «Hayastan» hrat., 1974